

Religiositeit in het alledaagse

PRAKTISCHE, POLITIEKE PHILOSOFIE, CDA Brabant

11 juni 2015 Oirschot

MAAIKE DE HAARDT

Jaren geleden kocht ik een fotoboek met de titel ‘Crowns’.¹ Het waren portretten van Afro-Amerikaanse vrouwen met hun kerkhoed op. De trotse fierheid en schoonheid van deze vrouwen met hun uitbundige en prachtige hoeden springt van de foto’s af. Het boek kent twee motto’s. Allereerst een vers uit de eerste Korinte brief: ‘Maar een vrouw maakt haar hoofd ten schande wanneer ze met onbedekt hoofd bidt of profeteert’ (1 Kor. 11,5). Het tweede motto is een citaat van de bekende auteur James Baldwin ‘We hebben onze kronen gekocht en we hebben ze betaald, we hoeven ze alleen maar te dragen.’ En dat laatste doen de vrouwen uit dit boek, vol trots en vol zelfvertrouwen. Het dragen van dergelijke uitbundige en bijzondere hoeden als je naar de kerk gaat is, zo zegt men, een typisch ‘afro-amerikaans ding’, een kwestie van Afro-Amerikaanse religieuze identiteit van vrouwen. Religieuze identiteit en nog veel meer. Een van de vrouwen in het boek zegt op de vraag naar het waarom van deze hoeden: ‘Als je jezelf voor God presenteert moet alles voortreffelijk zijn, ook je uiterlijk.’ En daarmee geeft ze dus wat we gewoonlijk opsmuk, alledaagse uiterlijkheid noemen een expliciet religieus karakter. Tegelijkertijd zou je kunnen zeggen dat hier van de (religieuze) nood een deugd is gemaakt. Een deugd die niet alleen de nood ver overtreft, maar die tegelijk iets zichtbaar maakt van wat in onze Westers christelijke traditie lange tijd genegeerd werd, namelijk het belang van het uiterlijk, van de zintuigen, van het primaire, het gewone en daarmee van de alledaagse dingen van het leven als vindplaats van en toegang tot het goddelijke. Soberheid staat voorop, eenvoud en bescheidenheid zijn de beste manieren om God te dienen en aandacht voor de signalen en mogelijkheden van lijf en leden leiden daar maar van af en zijn enkel uitdrukking van een spirituele oppervlakkigheid. Dat is wat doorklinkt in de tekst van Paulus, in ieder geval in veel van de interpretaties hiervan.

Voordat ik inga op de dubbelzinnige houding van de traditie ten aanzien van dit alledaagse, een opmerking vooraf. Kleding is een vanzelfsprekend en noodzakelijk deel van ons leven. Net als die andere vanzelfsprekendheden, eten, wonen, aanraken, maar ook werken, boodschappen doen, zorgen, en al die andere dingen en handelingen die ons dagelijks leven voor een groot deel bepalen. Zoals we moeten eten om in leven te blijven, zoals we een dak boven ons hoofd moeten hebben, zo moeten we ons ook kleden om in leven te blijven of minstens om ons te beschermen. Onze kleding vormt in die zin vanaf het begin van ons leven een soort tweede huid, een huid die net als onze fysieke huid, ons lichaam, onmiddellijk mee bepalend is voor wie we zijn en worden. Maar net als met eten – wát, hoe en met wie we eten – zo bepaalt ook kleding – wat we dragen en wanneer – onze sociale, culturele identiteit, én draagt het in hoge mate bij aan ons genderbewustzijn. Kleren mogen dan de man maken, ze maken in misschien nog wel grotere mate de vrouw. Maar kleding is meer dan een sociale of culturele identiteit, voor velen is het ook, we zagen dat met de hoeden, een belangrijk deel van hun religieuze identiteit en dat geldt niet enkel voor het hoofddoekjes debat. Ooit liep ik stage in Maassluis, heel lang geleden, en aan de kleding van de mensen op straat, met name de vrouwen, het type jas, de hoed, kon ik zien of ze al dan niet tot het orthodoxe deel van Protestant Nederland hoorden. U kent waarschijnlijk ook de Amish en andere voorbeelden waarin in de kleding ook de religieuze identiteit van mensen tot uitdrukking komt.

We worden naakt geboren; we worden onmiddellijk gekleed of minstens in doeken gewikkeld – zoals de evangelist Lucas schrijft – en we krijgen een naam. In den beginne mag dan het Woord geweest zijn, maar dat zeker niet alleen. Textiel en tekst, ze hebben allebei dezelfde stam in het Latijnse woord (*texere*) dat weven betekent. En we worden we vanaf den beginne gevoed. Er worden geschenken gebracht, vaak dagelijkse dingen zoals kleding of een knuffel, een geluidje of een geurtje. Om aan te raken, te voelen, te horen en te ruiken. De wijzen, om ook Mattheus er nog bij te halen, brachten mirre en wierook mee (en goud), daarmee refererend aan toenmalige gebruiken.

Oppervlakkige alledaagsheid?

Al geruime tijd houd ik me bezig met een theologie van het alledaagse. Tegen de stroom in van de onbeduidendheid en de oppervlakkigheid die lange tijd aan het alledaagse werd toegeschreven, probeer ik de religieuze dimensies en momenten die zich in en door het dagelijkse doen en laten kunnen aandienen naar voren te halen. Om van daaruit de betekenis en relevantie ervan voor theologie, spiritualiteit en kerken –en wie weet de politiek- zichtbaar te maken. Ik ben hi Religie en Gender, en het is niet vreemd dat juist vanuit vrouwenstudies een sterke voorkeur voor dit alledaagse geldt. Immers, het alledaagse werd en wordt veelal primair beschouwd als het domein van vrouwen –en ouderen en kinderen- en heeft *dus* (sic!) weinig te maken met de ‘grote en belangrijke’ zaken van het politieke, economische leven en evenmin met de ‘grote en belangrijke inzichten’ in wetenschap, theologie en kerken. Dat wil niet zeggen dat er in het dagelijks leven niet ook veel trivialiteit zit, maar die is eveneens te vinden in die andere domeinen van het leven, die domeinen die er zogenaamd ‘echt’ toe doen.

Dat er altijd al stemmen waren die zich tegen deze opvattingen over wat er wel of niet ‘echt’ toe doet verzetten, moge blijken uit de spirituele en intellectuele biografie van sor Juana Inés de la Cruz (1651-1695).² We kennen Sor Juana op de eerste plaats als een geleerde kloosterlinge met een vruchtbare literaire en wetenschappelijke nalatenschap. Haar liefdes- en religieuze poëzie wordt tot vandaag gelezen. Vanwege die met name literaire kwaliteiten wordt ze wel de Phoenix van Mexico genoemd en ze wordt beschouwd als de eerste grote dichter uit wat vroeger ‘Nieuw Spanje’ of de nieuwe wereld heette. In de religieuze en politieke kringen waarin zij zich bewoog waren deze activiteiten voor een vrouw echter geen aanbeveling. Het bracht haar, ondanks haar goede relatie met de onderkoningin van Spanje, in conflict met haar kerkelijke superieuren. Zij kreeg een verbod om te schrijven en te studeren en werd gedwongen haar bibliotheek voorgoed te verlaten.

Uiteindelijk werd zij verbannen naar dat deel van het klooster waar het werk van de handen gedaan werd: de tuin, de wasserij en de keuken. Zoals ze zelf schrijft, “de plaats waar vrouwen immers thuishoren.” Het is niet vreemd dat Sor Juana zich aanvankelijk sterk tegen haar lot verzette. Niettemin schreef zij zelfs daar prachtige teksten over, waarin zij krachtig protesteerde tegen deze aan vrouwen opgelegde

beperkingen. Op het eerste gezicht lijkt het of ook Sor Juana daarmee dit vrouwenwerk als onbeduidend afschrijft. Om die reden beschouwen velen haar als een *feministe avant la lettre*. Maar deze hedendaagse bewonderaars van Sor Juana, die zich dus met name laten inspireren door haar protest tegen verbanning naar de keuken en haar claim op studie als een recht voor vrouwen, scharen zich op een bepaalde manier en al dan niet bewust, onder degenen die menen dat het werk in en om het huis tot het onbeduidende deel van het leven behoort. Daarmee is het ook in hun ogen niet waarschijnlijk dat er enige spirituele, religieuze of intellectuele relevantie te vinden is in dit werk en de plaatsen waar het wordt uitgevoerd. Toch valt in dit typische ‘vrouwenwerk’, maar dit geldt evenzeer voor heel veel ‘mannenwerk’, want het geldt in feite voor de meeste vormen heel van ambachtelijkheid, voor handenarbeid waar dan ook, een belangrijke bron van religieuze, spirituele en intellectuele kennis te ontdekken. Ook daarvoor zijn in het werk van Sor Juana uitdagende, maar veelal onopgemerkte, aanwijzingen te vinden. En daarmee heb ik u mijn stelling van vanavond voor gelegd: namelijk de belangrijke betekenis, in religieus en intellectueel opzicht van het alledaagse.

De keuken mag dan de plaats zijn waar vrouwen thuishoren, zegt Sor Juana met ironie, zijzelf bleek ook zonder boeken heel goed in staat alles wat God gemaakt heeft te bestuderen. Het werk in de keuken bracht haar tot een dieper inzicht in de wetten van de natuur. Niet zonder zelfspot, humor en impliciete kritiek op de wetenschap schrijft ze in *Het Antwoord*, haar beroemde autobiografische verweerschrift tegen haar verbanning:

“Wel, Mylady, wat kan ik u vertellen over de geheimen van de natuur die ik leerde tijdens het koken. Ik zie hoe een ei vast wordt en bakt in boter en olie, en dat het daarentegen uiteenvalt in suikerstroop. [...] Ik zal u niet met deze onnozelheden vermoeien, [...] maar in waarheid, Mylady, wat kunnen wij vrouwen anders weten dan de filosofie van de keuken? Lupercia Leonardo zei terecht dat men heel goed kan filosoferen tijdens de bereiding van het avondeten. Ik zeg vaak als ik deze dingen bemerk, ‘had Aristoteles gekookt, dan zou hij veel meer geschreven hebben.’”

In dit, overigens veel aangehaalde, citaat komt helder de ingewikkelde betekenis van het alledaagse naar voren. Sor Juana uit niet enkel kritiek op de aan vrouwen toegewezen plaats. Veel meer nog, opnieuw, daar gaat het me hier om, gaat het hier om

het zichtbaar maken van de kennis op alle gebieden van het leven die in dit triviale, ‘onnozele’ alledaagse worden opgedaan. Maar, aldus sor Juana en zij had verstand van zaken, het is een type wetenschap dat zich kan meten met de inzichten van de grootste filosofen en theologen. Maar noch in de filosofie, de theologie en de overige wetenschappen en noch in de kerken wordt deze bron van kennis gewaardeerd. Daarentegen beschouwt Sor Juana, zo blijkt in dit citaat, haar keukenkennis zelfs als een hogere vorm van weten en wijsheid.

Wat blijkt hier: het alledaagse, dat domein van het onnozele en het triviale, het domein van de herhalingen, routines en gewoonte, maar evenzeer domein van het onverwachte en onbeheerste, dat domein dat traditioneel aan vrouwen, kinderen en ouderen werd toegewezen én voorgeschreven, blijkt een onuitputtelijke bron van inzicht, wijsheid en creativiteit. Sor Juana, en dat geldt voor vele vrouwen en mannen die letterlijk of figuurlijk tot deze zogenaamde alledaagse trivialiteiten veroordeeld zijn, heeft haar straf overleefd. Voor haar en voor velen met haar en na haar, werden de keuken, de tuin, de naaikamer of het atelier, het schoonmaken, meubelmaken, huizen bouwen, koeien melken, graan oogsten, de zorg voor anderen, tot een plaats van spiritualiteit en religiositeit. Tot, zo zeg ik dat als theoloog, plaatsen van goddelijke openbaring, tot plaatsen van creativiteit en daarmee op een bepaalde manier ook tot een plaats van bevrijding. Hoezo het alledaagse oppervlakkig?

(Terzijde: alweer een tijd geleden kreeg ik een mail met uitnodiging voor een boekpresentatie waarin de volgende quote: "Koken is chemie en natuurkunde. Naar de markt gaan is biologie en aardrijkskunde. Tafelen is politiek, maar ook vriendschap en liefde.". Steeds meer mensen komen tot de bevinding dat het alledaagse ook wetenschappelijk relevant is.)

Alledaagse handelingen of belichaamde spiritualiteit

In de tweedeling van ‘echt’ werk, ‘echte’ spiritualiteit, ‘echte’ kennis tegenover het alledaagse leven met het werk dat daar nu eenmaal gedaan moet worden, speelt allereerst een genderonderscheid. De alledaagse handelingen worden niet toevallig traditioneel ‘vrouwenwerk’ genoemd. In de tweedeling weerspiegelen zich bovendien en daar wil ik hier vooral de nadruk op leggen, een aantal verschillen die in het westerse

denken als onoverbrugbaar worden gezien: het verschil tussen geest en lichaam, wetenschap en ambacht, cultuur en natuur, publiek en privé. Ten slotte, en ook dat is vanuit het thema van vanavond van belang, klinkt er ook het onderscheid tussen heilig en profaan (seculier-religieus) in door. Er is een lange traditie in feministische en bevrijdingstheologie, en daarnaast in filosofie, genderstudies en de brede cultuurwetenschappen waarin deze tweedelingen, en het daarmee samenhangende verschil in waardering van beide polen, onder kritiek worden gesteld. Ook binnen mijn vakgebied, theologie en religiewetenschappen gebeurt dit. Vanuit die kritiek komt geleidelijk aan het alledaagse leven in het vizier als een belangrijke bron van kennis, religieuze kennis, niet uitgesloten.

De vraag is dan wat de aard van die kennis en wijsheid zijn die in dat alledaagse leven wordt opgedaan. Waarom is deze kennis religieus, spiritueel en theologisch van belang? Wat 'leert' het alledaagse werk van Juana en al die andere vrouwen en mannen ons over God? Welke religieuze ervaringen en inzichten worden naar voren gebracht door diegenen die niet werden of worden toegelaten tot de officiële tempels van de religieuze kennis? Wat valt er te leren van vrouwen en mannen die niet 'goed' genoeg geacht worden om mee te praten, mee te denken in kerken en theologie, die niet mee voor mogen gaan in rituelen? Een theologie van het alledaagse vertrekt niet vanuit het denken en handelen van de religieuze functionarissen, de kerkelijke voorgangers, de theologische traditie maar gaat op zoek bij de vrouwen en mannen die hun religieuze en spirituele talenten op creatieve wijze hebben ontwikkeld op de hen toegewezen plaatsen, de keuken, de tuin in al die andere 'alledaagse plekken. Zij konden alleen op die plaatsten de beelden en symbolen uit hun tradities op eigen wijze vorm geven en interpreteren en in hun leven integreren. Ze gaven daarmee religie, het christendom, hun geloof, hun religiositeit en spiritualiteit concreet vorm en gaven het vanuit die plaatsen door aan volgende generaties.

Het eerste wat opvalt aan deze religieuze kennis, is dat ze niet leerstellig of conceptueel is. Het gaat niet om de instemming met een bepaalde geloofsinhoud of geloofsuitspraak. Deze religiositeit, spiritualiteit –en ik gebruik die woorden door elkaar- deze theologie en dit geloof is breder en diverser dan de inhoud en de interpretaties die door de kerken of de wetenschappelijke theologie naar voren worden

gebracht. Het gaat niet om fijnzinnige argumentaties, systematische betogen of slimme intellectuele vondsten maar om concreet handelen. Deze religiositeit en theologie zijn ook breder dan de rituelen die zijn voorgeschreven. Om die omvattende betekenis van ‘geloven’ te kunnen beschrijven spreek ik over geleefde religie of geleefd geloof. Deze geleefde religie wordt zichtbaar in de manier waarop de dingen gedaan worden en de inzichten en ervaringen die mensen daarbij opdoen. In haar dagelijkse omgeving, binnens- en buitenshuis, *zag* sor Juana de schoonheid van de schepping, *rook* en *proefde* zij de aanwezigheid van haar God in de schepping. En zij *wist* op welke manier deze goddelijke aanwezigheid in de keuken, in de tuin, in de omgang van de zusters met elkaar, in het poetsen en wassen, meer of minder hoorbaar en voelbaar was. In die dagdagelijkse dingen worden mensen letterlijk door het heilige, door hun God, geraakt. En ze handelen daar vervolgens naar, en geven daarmee handen en voeten aan hun religiositeit.

De aandacht voor het alledaagse maakt op indringende wijze zichtbaar hoe belangrijk het lichaam en de zintuiglijke ervaringen zijn voor geloven, spiritualiteit en religieuze kennis. Het is niet toevallig dat de meest prachtige en krachtige symbolen uit de traditie hun basis en hun grond vinden in deze heel basale, lichamelijke en zintuiglijke ervaringen. De tragiek is dat we, zeker in het Westen, dit weten, deze kennis, grotendeels vergeten zijn. Toch zijn er in de Bijbel en andere teksten uit de christelijke tradities, met name ook veel in liederen, volop aanwijzingen te vinden. De tragiek is ook dat velen niet herinnerd willen worden aan iets dat te aards, te triviaal, te oppervlakkig zou zijn. Maar wie erop let merkt dat de symbooltaal van de christelijke traditie bol staat van deze lichamelijke, zintuiglijke bemiddelde symbolen: armen worden gevoed, we hongeren en dorsten naar gerechtigheid, we zijn met Christus bekleed. De goddelijke wijsheid is in de heerlijkste geuren onder ons, ‘als kaneel en kameeldoorn, als uitgelezen mirre’, lezen we bijvoorbeeld in Sirach 24. Deze lichamelijke en zintuiglijke dimensies weerklinken ook in centrale christelijke begrippen als incarnatie en sacramentaliteit. Deze begrippen hebben alles met deze primaire ervaringen en aanrakingen te maken. Incarnatie verwijst naar de menswording van God in een concreet menselijk lichaam. En volgens het principe van sacramentaliteit kan de hele kosmos, de hele schepping een materieel teken zijn van de goddelijke aanwezigheid in

die kosmos. Lichamelijkheid en materie zijn fundamenteën van religie. In die zin kunnen theologie, spiritualiteit en geloof niet zonder het lichaam, ze worden pas levend en leefbaar als ze niet alleen figuurlijk en symbolisch maar vooral ook letterlijk ‘dicht op de huid’ zit, aan de oppervlakte dus. Opdat mensen door het goddelijke ook werkelijk geraakt kunnen worden.

Maar hoe diep dit vergeten van de lichamelijke en zintuiglijke basis van religie is, en hoe invloedrijk de scheiding tussen lichaam en geest, natuur en cultuur, heilig en profaan, nog steeds en bijna vanzelfsprekend is, werd ook de zeer geleerde Sor Juana pas duidelijk nadat zij verbannen was naar de keuken. Pas daar ging zij haar God en haar spiritualiteit op een andere wijze kennen en beleven. Vanuit de concrete, alledaagse plaatsen van geleefd geloof blijkt dat die genoemde tegenstellingen –lichaam geest, ware kennis/wetenschap en ‘ambachtelijkheid, vrouwenkennis, en vele andere tegenstellingen- en hun geldigheid en betekenis verliezen. Ze zijn vóór alles in bepaalde filosofische theologische denktradities gegroeide concepten en uitdrukking van machtsverhoudingen in de strijd om ‘ware’ kennis, spiritualiteit en geloof. Vanuit het alledaagse, vanuit het begrijpen van religie als geleefde religie, worden deze tegenstellingen als valse tegenstellingen ontmaskerd.

Vergankelijkheid/ Op de huid

De aardse, triviale werkelijkheid van de keuken, het verzorgen van de zieken, het doen van de was en het werken in de tuin, het bouwen van het huis enzovoorts enzovoort, brengt nog iets anders in herinnering wat mensen graag vergeten. En ook dat heeft met het lichaam en de zintuigen te maken. Het is het wezenlijk ambivalente en meerzinnig karakter van het leven zelf. Dat de zintuiglijke ervaringen een toegang tot het religieuze, het heilige of goddelijke kunnen zijn, wordt voor veel mensen ondergraven of tegengesproken doordat het lichaam aan verandering en verval onderhevig is. Het lichaam wordt ouder en ziek, heeft zijn beperkingen in tijd en ruimte en het schiet ook in moreel opzicht vaak tekort. Het lichaam is gebrekkig, en mensen schieten te kort. Die laatste ervaringen, van moreel tekort schieten, van het zondige werden in de christelijke traditie met het lichaam verbonden, en wel met vergankelijkheid en sterfelijkheid. Via het verhaal van Adam en Eva, de erfzonde –waarbij het vrouwenlichaam, Eva, symbool

staat voor deze zonde. Het was immers Eva die als eerste van de verboden vrucht at, Adam verleidde om hetzelfde te doen, en daarmee verval, lijden en dood in de wereld bracht? In een groot deel van de westerse cultuur, in filosofie en theologie, werden sterfelijkheid en vergankelijkheid, alsmede de angst hiervoor, lange tijd vooral ontkend. In het concrete, dagelijkse leven zijn deze zaken echter niet te ontlopen of te negeren. U en ik, we hebben er allen mee te maken. Vrouwen, die traditioneel meestal de zorg en verantwoordelijkheid voor kinderen, ouderen, zieken en stervenden hebben, weten daar veel van. En gelukkig krijgen mannen in onze tijd er ook steeds meer weet van, en niet enkel als professional. Zoals vrouwen en mannen ook weet hebben van geboortevreugde, nieuw leven, liefde en relaties en de pijnlijke en kwetsbare kanten die hier onvermijdelijk mee verbonden zijn. Het zijn allemaal zeer zintuiglijke en lichamelijke ervaringen. Datzelfde geldt overigens ook de ogenschijnlijk onbeduidende alledaagse en ‘oppervlakkige’ genoegens van een gevulde maag, schone en gewassen kleren, de geurende tuin in het voorjaar of de kleine rituelen van dagelijkse zorg en aandacht.

Sporen van het goddelijke

Dat vrouwen en zoals gezegd met hen vele anderen, opgelegd of zelf gekozen, traditioneel de zorg en verantwoordelijkheid voor deze onontkoombaar ambivalente dimensies van het dagelijks leven dragen, heeft ertoe geleid dat zij juist in deze alledaagse en dagdagelijkse werkelijkheid, hun huis-tuin-en-keukenomgeving om het zo maar te zeggen, sporen van het goddelijke ontwaren. Zoals Sor Juana verdiepten en vergrootten zij daarmee hun kennis van de natuur en inzicht in het menselijk leven. Maar het gaat om meer dan kennis van de natuur: ook wisten – en weten – vrouwen en mannen hun vreugde en pijn, hun verdriet en dankbaarheid in dat alledaagse leven met deze sporen van goddelijke aanwezigheid in verband te brengen. Als God zich aan mij openbaart, dan is het tussen de potten en de pannen of als ik de kinderen naar school breng, schreef de zwarte Amerikaanse predikante en theologe Renita Weems ooit. In het buitengewoon gewone wordt het gewone buitengewoon.

Die goddelijke aanwezigheid in de concrete materialiteit van de dagelijkse werkelijkheid te kunnen zien en vooral te kunnen voelen, vraagt een speciaal soort

sensibiliteit, een attitude, een zintuiglijke en open gerichtheid op het concrete leven hier en nu. Willen zien, horen, ruiken en voelen voor wat zich *openbaart*.

Dit is een vorm van spiritualiteit of religiositeit die niet gebonden is aan een bepaalde definitie of een bepaalde religieuze traditie, maar die open is en het vermogen bezit om te reageren op wat zich aandient. Spiritualiteit omschrijf ik hier dan als ontvankelijkheid voor mensen en gebeurtenissen die zich, soms onverwacht en ongewenst, altijd weer aandienen. Maar ontvankelijkheid alleen is niet genoeg. Het gaat ook in deze houding om het vermogen in en vanuit die ontvankelijkheid te kunnen en willen reageren. *Response-ability*, zeg ik in navolging van de Indiase theoloog Samuel Ryan. Vermogen om te reageren, en tegelijkertijd klinkt hierin ook door dat het gaat om een verantwoordelijke manier van reageren. *Responsability*. Verantwoordelijk handelen. En op dit punt, zo lijkt me, liggen de relaties ook met de politiek.

Spiritualiteit en religie zijn binnen dit perspectief van geleefde religie misschien wel allereerst een vorm van alledaagse levenskunst, een sociaal-spirituele deskundigheid, een religieuze gevoeligheid gericht op de omgang met basale levensomstandigheden en levensbehoeften. *Tender competence*, zachtmoedige deskundigheid, zo benoemde ik deze attitude eerder eens met de woorden van Norvene Vest.³ Een deskundigheid die vraagt om aandacht, zorg, openheid, geduld, deskundigheid, voor de veelheid en complexiteit aan mensen en dingen die zich – hoe onverwacht en ongewenst ook – aandienen, en het vraagt creativiteit en vertrouwen om daarmee om te gaan. En die precies daarin de openbarende kracht van dit leven en in goddelijke aanwezigheid kan ervaren, ze kan zien en ze aldus ook als openbarende goddelijke aanwezigheid kan erkennen en benoemen.

Dit alles stelt ten slotte nog een ander, schijnbaar vanzelfsprekend element van religie ter discussie: de tegenstelling tussen het heilige en het profane, ook wel het religieuze en het seculiere genoemd. Traditioneel is het alledaagse louter profaan of seculier. Het perspectief van geleefde religie van de vrouw met kerkhoeden via Sor Juana tot alle vrouwen en mannen voor wie het in hun geloof toch ook en allereerst handelen en een manier van in het leven staan gaat, maakt duidelijk dat dit onderscheid van heilig en profaan voor de religiositeit in het alledaagse niet opgaat. Het gewone en het buitengewone spelen zich immers op dezelfde plaats af. De keuken, de tuin en het

huis, maar ook de pleinen en de straten, het publieke dus, kunnen plaatsen van openbaring worden, kunnen plaatsen van godsonthoening zijn. Daarmee worden het heilige plaatsen of heilige momenten zonder dat ze daarmee hun gewone, alledaagse karakter te verliezen. Het gaat hier ook niet om ‘vaste’ heilige plaatsen maar eerder om dimensies, tijdelijke plaatsen en momenten van heiligheid die kunnen oplichten in en door het alledaagse leven. Die relevantie, zowel in religieus als in theologisch opzicht te kunnen en ook durven erkennen is een belangrijke uitdaging voor kerk en theologie vandaag. Zeker wanneer kerken hun identiteit in toenemende mate enkel en alleen door de juiste leer en de juiste liturgie laten bepalen. Iets wat voor veel hedendaagse mensen overigens niet zo gemakkelijk te verteren is. Kerken en datzelfde geldt voor de theologie en spiritualiteit, laten daarmee veel wijsheid, inzicht en geloofservaringen uit haar eigen tradities ongenoemd en onbenut laat.

Sacramentaliteit en het geleefde leven

Een woord nog over de relatie tussen geleefde praktijk en theologische begrippen. Ik verwees eerder al naar sacramentaliteit en incarnatie als de klassieke theologische begrippen waarin het belang van lichaam en zintuigen tot uitdrukking komt. Op die sacramentaliteit wil ik hier nog nader ingaan omdat dit begrip ook cultuurkritische en ethische implicaties. Sacramentaliteit betekent allereerst dat in beginsel alles in de wereld sacraal kan zijn. Het is een principe dat precies daarom een sterke tegenkracht kan zijn tegen iedere vorm van religieuze verstarring of van religieuze en/of seculiere minachting van de materialiteit en van lichamelijke van het bestaan in al zijn dimensies. In die zin is het principe van sacramentaliteit een pleidooi voor de erkenning van fundamenteel menselijke relationaliteit en kwetsbaarheid: het je kunnen laten raken op momenten dat je er niet op bedacht bent en door dingen, mensen gebeurtenissen die je niet had voorzien.

Terzijde: Of iets ook werkelijk als sacraal wordt waargenomen, hangt af van de betekenis die door individuen, door religieuze gemeenschappen of door een cultuur aan iets wordt toegekend. De erkenning van deze potentiële sacraliteit van de materiele wereld is overigens niet iets specifiek christelijks. In onze context is dat echter wel zo, daar is ze christelijk bepaald, en vooral vanuit de Rooms Katholieke traditie.

En juist daar zit een probleem: De Katholieke traditie heeft haar eigen principe van sacramentaliteit sterk gefrustreerd, genegeerd en tegengesproken: door het vast te leggen in zeven sacramenten, door ze aan strikte regels te binden en door een sterke niet materiële en niet-lichamelijk gerichte religiositeit. De westers protestantse tradities hebben overigens het principe van sacramentaliteit verdrongen of sterk gerelativeerd en gemarginaliseerd door hun sterke gerichtheid op het Woord en Christus en in hun afkeer van de Katholieke uitingen. Maar dit terzijde.

Klassiek christelijk gesproken is het sacramentele principe uitdrukking van de overtuiging en het inzicht dat in principe alles, de hele kosmos, in staat is om het goddelijke te belichamen en tot uitdrukking te brengen. Het omvat de diepe overtuiging dat sporen van God ín deze wereld gevonden moeten worden en dat ze niet gevonden worden door deze wereld te ontkennen of te ontvluchten. Een ervaring van goddelijke aanwezigheid is enkel en alleen in en door de materiële wereld mogelijk. Dit betekent niet dat God en de wereld identiek zouden zijn, maar wel dat de hele schepping participeert in Gods werkelijkheid. Deze in de schepping gewortelde sacramentaliteit, benadrukt daarmee ook het menselijk vermogen om Gods aanwezigheid in ieder aspect en iedere dimensie van het menselijk bestaan te herkennen. In deze opvatting weerklinkt een positieve antropologie, die het goede van de schepping en de mens benadrukt. Ze is die zin een tegenstem of sterke relativering van een meer negatieve (Augustiaanse) antropologie waarin juist de menselijke zondigheid en het daarmee afgescheiden zijn van God benadrukt worden. Sacramentaliteit heeft daarin ook een kritische kracht: Tegenstem tegen al die religieuze, politieke, juridische, economische bewegingen waarin de menselijke waardigheid en de integriteit van de schepping onder druk staan of geschonden worden. Waar mens en wereld als onbeduidend, zondig verstaan worden en waarin het ongeluk dat iemand treft, of dat nu ziekte of sociale en economische onzekerheid betreft, beschouwd wordt als een gevolg van eigen handelen. En, dat is vaak een gevolg van een dergelijke opvatting, waar mensen alleen voor hun eigen welzijn verantwoordelijk zijn.

Het is naar mijn inzicht daarnaast ook dit diepe, onuitroeibare besef van sacramentaliteit, van deze aanwezigheid God, in de schepping, -en ook hier gaat het om vele vormen en gestalten- die voor vele mensen die kracht van hun geloof uitmaakt; die

in onze cultuur mensen ervan weerhoudt hun traditie of hun geloof te verlaten; die mensen de kracht geeft hun leven te leven, te overleven. Je leest dat terug in de vele verhalen uit latijns-amerika, afrika en azie; Het is een besef waarin ook de onderlinge verbondenheid tot uitdrukking wordt gebracht, goddelijke aanwezigheid en menselijke verbondenheid horen in die zin wezenlijk samen. Nergens komt dat zo goed tot uitdrukking als in de latijns-amerikaanse traditie van het 'presente'. In protest- en herdenkingsbijeenkomst waar degenen die onder de dictatuur verdwenen met kracht worden herdacht, als herdenking en als aanklacht tegen het bewind. De namen van degenen die verdwenen zijn worden genoemd, gevolgd door 'presente'. Het is een oproep waarin zij die er niet mee zijn aanwezig worden gesteld; en dat is een oproep dat zij aanwezig mogen zijn; dat wij herdenken en tegelijkertijd is het een politiek protest. Het is een traditie die u wellicht kent. In Europa werd ze bv overgenomen in vele AIDS herdenkingsdiensten.

Maar, voordat U mij van zweverigheid of esthetisering gaat betichten, genoemde sacramentaliteit is niet minder dubbelzinnig, ambigue en complex dan het dagelijkse leven. Alles kán in principe een manifestatie van het heilige zijn, maar het is dat niet noodzakelijk. Het is opnieuw de alledaagse, lichamelijke, zintuigelijk bemiddelde ervaring die hier weet van heeft. De natuur kan prachtig, vredig, overweldigend, heilig of teken van goddelijke aanwezigheid zijn maar tegelijkertijd, dat weet iedereen, kan ze destructief, gewelddadig en beangstigend zijn. Datzelfde geldt voor een aanraking, een geur, het goede gesprek, de vriendschap, de liefde of voor alle momenten, gebeurtenissen die op sommige momenten als overweldigend, als toppunt van schoonheid, als openbarend of als transcenderend worden ervaren. Juist dit weet hebben van, deze diep gewortelde kennis van de dubbelzinnigheid van zowel sacramentaliteit als van het alledaagse, dient ons ervoor te behoeden om hierover in abstracte termen te spreken. Religiositeit, heiligheid, goddelijke aanwezigheid, al is ze nog zo alledaags, kan niet tot algemeen principe worden verheven, maar is concreet: gebonden aan tijd en plaats, maar evengoed aan sekse, ras, seksuele voorkeur, klasse en cultuur. Aanwezigheid, sacramentaliteit en ethiek –verantwoordelijkheid, solidariteit- zijn dan ook geen elkaar uitsluitende begrippen, integendeel, in mijn visie hangen ze noodzakelijk samen. En hoewel ook hier algemene regels moeilijk te geven zijn, lijkt

het mij dat daar waar mensen op welke wijze dan worden buitengesloten, sociaal, economisch, cultureel en religieus, daar lijkt mij dat heiligheid van de schepping omslaat in haar tegendeel, dat het tot onheil, onheiligheid verwordt. Als heiligheid, vanuit het principe van sacramentaliteit, een verwijzing is naar de aanwezigheid van het goddelijke in de wereld, naar de representatie van het goddelijke in deze wereld, dan kan en mag niks of niemand de mogelijkheid tot deze representatie worden onthouden of ontnomen. Daarin ontspringt immers de heiligheid en daarin ontspringen ethiek, solidariteit en medemenselijkheid, zo meen ik.

Het is over deze vormen van aanwezigheid dat mensen elkaar vertellen, van hun vreugde en verdriet, over hun kracht, twijfels, hun leven. In bijbelse beelden van Jezus die met de mensen meetrok, steunde en weigerde mensen tegen elkaar uit te spelen; in de verhalen die hij vertelde en de wonderen die hij verrichte; in het beeld van Vrouwe Wijsheid, van de Sjechina, het beeld van goddelijke aanwezigheid. Daar waar deze bijbelse en hedendaagse verhalen elkaar versterken heeft de christelijke traditie nog heel wat zeggen, ook in de politiek.

¹ Michael Cunningham & Craig Marberry, *Crowns. Portraits of Black Women in Church Hats*, , New York: Doubleday 2000.

² Sor Juana Inés de la Cruz, *The Answer/La Respuesta*, (vertaald en bezorgd door Electra Arenal en Amanda Powell) New York: Feminist Press 1994.

³ Norvene Vest, *Friend of the Soul. A Benedictine Spirituality of Work*, Cambridge MA: Cowley Publications 1997.